

До спеціалізованої вченої ради Д 35.052.19
у Національному університеті «Львівська політехніка»

ВІДГУК ОФІЦІЙНОГО ОПОНЕНТА
на дисертацію Софінської Ірини Дмитрівни
«Філософсько-правова доктрина громадянства»
на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за
спеціальністю 12.00.12– філософія права

Актуальність теми дослідження. Тема дисертаційного дослідження є вельми актуальною, як для сучасного стану світового порядку, так і для України, які й впливають на трансформацію сучасної концепції громадянства.

На світовому рівні спостерігаються суттєві геополітичні зміни. Громадянство перестає бути винятковою політико-правовою ознакою приналежності особи до держави. Осмислена та зрозуміла схема відносин особи і держави змінюється: людина як громадянин набуває значної ваги (ціннісного значення для державно-суспільно-політичного життя), її права стають предметом гарантування з боку держави, незважаючи на місце її проживання. Поступово втрачається результат постійного правового та ефективного зв'язку між особою та державою, який зазвичай проявляється в реальній інтеграції особи у суспільство та активній участі у життєдіяльності територіальної громади, органів публічної влади загалом.

Ці процеси загострюються сучасним станом територіальної та цивілізаційної мобільності, що може бути порівняно з «великим переселенням народів», яке здійснюється в сучасних умовах високих технологічних процесів та прагненні до доволі високих соціальних стандартів життя. Все це загострює питання у сфері громадянства та правової ідентичності особи.

Перед органами публічної влади України постають нові виклики, які потребують сучасних реальних підходів для досягнення ефективних рішень у контексті визначення особливостей набуття особою громадянства від народження, з'ясування спільних та відмінних ознак звичайної, виняткової і привілейованої натуралізації, уточнення підстав припинення громадянства та

особливостей скасування набуття громадянства (денатуралізації), регламентування подвійного (множинного) громадянства, зменшення випадків безгромадянства тощо.

Для України ці процеси набувають додаткової актуальності у зв'язку з питанням подвійного громадянства, наявності біженців не десь там у світі, тут і зараз. Це робить для нас кричущим питання громадянства та його юридичного статусу в умовах збройного протистояння на Сході, особливо коли це питання (громадянства) стає фактично одним з видів зброї в гібридній війні (видача паспортів РФ у Донбасі). Такими є й питання громадянства мешканців Криму, а також певною мірою угорський та румунський сюжети із роздаванням паспортів. Є й питання досить специфічні, але для нас важливі, наприклад, надання українського громадянства громадянам інших країн, які воюють на Сході країни, але їм цього громадянства не надають, незважаючи на їхні прохання та заслуги.

Все це загострює необхідність осмислення проблеми громадянства та набуття їй доктринального виразу (якщо міркувати у філософсько-правових межах) як зіткнення екзистенційного (ментального) та формального (юридичного), що потребує саме філософсько-правового осмислення, оскільки в інших галузях правової науки надто багато впливу суто політичного, а також історичного, причому останнє є занадто міфологізованим, так би мовити, з усіх боків.

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків та рекомендацій, сформульованих у дисертації І. Д. Софінської визначається тим, що вони підтверджені певними науковими доказами, емпіричними фактами і є в цілому переконливими. Авторка поставила собі за мету здійснення комплексного сучасного аналізу філософсько-правової доктрини громадянства як основи гарантування верховенства права та розвитку демократизму держави, правової ідентичності особи як засадничих сегментів кожної держави.

Для досягнення поставленої мети, нею було визначено вирішення певного кола завдань, що зумовила відповідну структуру роботи. У розділі першому

«Теоретико-правові основи осмислення та дослідження доктрини громадянства» здійснено аналіз гносеологічних, історичних та методологічних засад дослідження. У другому розділі «Гносеологічна ретроспекція філософсько-правової доктрини громадянства» виконана пізнавальна проекція детермінантів теорії громадянства. У третьому розділі «Концептуалізація правової ідентичності та редукція онтологічних засад самоідентифікації у доктрині громадянства» сформульована концепція правової ідентичності особи; право людини на громадянство; підстави набуття особою громадянства від народження на підставі права крові *ius sanguinis* та/чи права ґрунту *ius soli*, а також правова природа апелятивації. У четвертому розділі «Формування сучасної концепції громадянства та її експлікація в законодавстві» пояснена основна ідея громадянства та її сучасна антропосфера; розглянуті основні способи набуття особою громадянства; уточнені правові засади партисипативної демократії; експліковано правовий статус біженців та шукачів притулку. У завершальному, п'ятому розділі «Аксіологічні денотати правового регулювання громадянства в Україні та світі» розглянуті ціннісні характеристики громадянства в Україні і світі; еволюціонування законодавчого закріплення правового інституту українського громадянства; вплив міграційних процесів на розвиток етнонаціональної політики; особливості врегулювання припинення громадянства та визначення сутності безгромадянства.

Зміст дисертаційної роботи, характер висновків, до яких прийшла авторка та запропоновані нею рекомендації свідчать про досягнення дисертантом покладеної перед собою мети.

Привертає увагу різнобічна апробація результатів наукового дослідження: вони багаторазово доповідалися на авторитетних всеукраїнських, міжнародних та зарубіжних наукових та науково-практичних конференціях (понад 50), у виступах як українською, так і англійською мовами.

Авторкою використана значна кількість теоретичних робіт при виконанні дисертаційного дослідження (близько 1000). Дані види робіт мають безпосереднє відношення до аналізованої проблематики та становлять собою

сукупність не лише вітчизняних, а й зарубіжних науковців-теоретиків, праці з філософії права, інших наукових дисциплін. Літературні джерела використовуються критично, ведеться аргументована полеміка з науковцями та практиками, здійснюється аналіз та пропонуються відповідні логічні висновки. Особливо слід зазначити наявність великого масиву літератури англійською мовою, що дозволило авторці вийти за межі усталених вітчизняних доктрин та підходів, розкрити нові доктринальні й філософсько-правові грані проблеми. Вражає значна емпірична база дослідження: узагальнення: узагальнення практики застосування чинного законодавства України та інших держав світу, а також – статистичні дані щодо отримання та припинення громадянства України, вибрані рішення Міжнародного суду ООН, рішення Суду справедливості ЄС та Європейського суду з прав людини. Звертає також на себе увагу й значна кількість актів про впровадження результатів наукового дослідження. Особливо слід відзначити звернення до такого філософсько-довідникового видання, як «Європейський словник філософій» (у 4 т.), створеного за керівництвом Барбари Кассен. Український варіант цієї фундаментальної праці, без звернення до якої сьогодні будь-яке філософсько-правове дослідження, можна і так сказати: є неможливим – це величезна і кропітка праця багатьох наших сучасників, колег-філософів, які значно доповнили французький варіант цього видання. Так ми долучаємося до світового процесу осмислення буття, у тому числі й правового, причому на відповідному, тобто світовому рівні.

Таким чином, можна зробити висновок, що до наукового обігу залучено дуже багато цікавого, повчального, а головне – актуального для сучасних процесів, що відбуваються в правовій реальності України матеріалу. Додатково маємо ще один приклад як доказ необхідності опанування іноземними мовами, насамперед англійською.

Наукова новизна одержаних результатів характеризується тим, що дисертація є першим в Україні комплексним дослідженням філософсько-правової доктрини громадянства, в якому сформовані та актуалізовані основні

підходи до визначення громадянства в контексті забезпечення верховенства права, впливу мультикультуралізму, постнаціонального і транснаціонального громадянства, глобалізації та міграції й гарантування прав людини.

Як це уявляється рецензенту, головною ідеєю дисертації є питання взаємозв'язку самоідентифікації (світоглядний аспект) та документації (юридичний аспект) громадянства, включаючи й зміну громадянства як акт свободної волі людини (це і є філософсько-правове бачення з виходом на етичну сферу).

Саме це положення дозволяє систематизувати такі елементи дисертаційної новизни.

Безумовною заслугою авторки є обґрунтування положення про те, що громадянство має універсальний комплексний характер, оскільки означає не лише формальний правовий статус особи, а й приналежність до держави, вказує на постійний у часопросторі правовий та ефективний зв'язок між особою та державою, без зазначення етнічного походження особи, що передбачає певний набір взаємних прав, обов'язків та привілеїв.

Важливим є також твердження про доцільність переосмислення базових засад громадянства, як одного із конституційних та фундаментальних прав людини, враховуючи демократичні й конституційні цінності суверенної держави, гарантуючи збереження національної ідентичності та захист національної безпеки. До них належать, насамперед, такі: наявність в особи подвійного (множинного) громадянства від народження; набуття особою, народженою за кордоном (екстратериторіально), українського громадянства за походженням на підставі права крові *ius sanguinis*; набуття особою альтернативного громадянства після народження, тощо.

Цікавим є також узагальнення пропозиції щодо визначення феномену «кліматичного біженця» у контексті захисту конституційного права людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля, закріплення у законодавчій площині, насамперед на міжнародно-правовому рівні.

Перспективним є запропоноване дисертанткою врегулювання сучасної

правової природи припинення громадянства (зокрема, внаслідок скасування набуття громадянства та денатуралізації особи), встановлення сутності і наслідків безгромадянства. Важливим є також звернення уваги на зв'язок між громадянством та правовою ідентичністю особи.

Заслуговують на увагу також удосконалені авторкою положення щодо сутності та правової природи громадянства, розвитку його концепції, а також основні способи його набуття особою від народження (філіація) і після народження (натуралізація, оптація, трансферт); питання про сутнісне і ціннісне диференціювання між особою, яка від народження є біпатридом, оскільки набула одночасно громадянства двох держав, та особою, яка стала біпатридом після народження, набувши альтернативне громадянство іншої держави та інші питання, в яких виявляється проблема взаємозв'язку самоідентифікації (світоглядний аспект) та документації (юридичний аспект) громадянства, включаючи й зміну громадянства як акт свободної волі людини.

Хочеться звернути увагу також на те, що у підрозділі 2.3 «Диференціація опорних правових понять» досить ретельно розглянуто етимологічні та історичні аспекти поняття громадянства, до чого залучено й широке коло українських джерел. До викладеного у тексті (наприклад, паралелі «громадянства» з «горожанством») не буде зайвим, як удається, додати й деякі думки, що можуть посилити конотативний ряд головного поняття дослідження шановної дисертантки, а саме: у працях Й. Гьойзінгі (Хейзинга Й. «Затемнённый мир») через терміно-поняття *civilta* та *civitas* ми знаходимо «смилові виходи» і на поняття «культура» та «цивілізація», що, без сумнівів, додає ваги поняттю «громадянство» саме в цей бік культурного та цивілізованого розвитку. У такому ракурсі з культурологічних позицій цю низку понять як певну єдність у правовому контексті розглядали й сучасні вітчизняні дослідники, зокрема О. Литвинов. Тобто, громадянство передбачає ще й обов'язковий стосунок до культури та є певною мірою втілення та вираження її рівня в хронотопному (просторово-часовому) відношенні.

Матеріали дослідження всебічно викладені в монографії та 50

публікаціях, з них чотири колективні монографії, з яких одна англійською мовою, видана за кордоном (у Польщі); один словник; один навчальний посібник; 25 наукових статей: 20 з яких – у журналах і збірниках, що входять до переліку фахових наукових видань України, з них 12 – у журналах, які індексуються у міжнародних наукометричних базах даних (одна англійською мовою у співавторстві); дві статті у наукових періодичних іноземних виданнях держав Європейського Союзу (у Польщі), з яких одна у співавторстві англійською мовою, а також у 15 тезах виступів на науково-практичних заходах (з них шість за кордоном англійською мовою).

Автореферат дисертації ідентичний за змістом основним положенням дисертації. Висновки здобувачки щодо значущості її праці для науки і практики видаються в цілому правомірними.

Вирішення наукової проблеми. Дисертація І. Д. Софінської містить вагомі результати, які в сукупності дають вирішення наукової проблеми, а також забезпечують розв'язання цілого ряду практичних питань, що виникають у сфері набуття, надання та позбавлення громадянства.

Викладені в роботі наукові положення заповнюють ряд прогалин, які існують в філософії та теорії права з виходом проблеми конституційного права, є основою для проведення подальших досліджень.

Таким чином, найбільш важливі наукові та практичні результати дослідження філософсько-правового і теоретико-правового аспекту доктрини громадянства мають різнопланове значення для юридичної науки та практики і можуть бути використані у науково-дослідній діяльності для подальших теоретичних пошуків при розробці проблем державно-правової політики у цій сфері. Водночас результати дослідження можуть використовуватися не лише у науково-дослідній роботі, а й у законотворчості, правореалізації, правозастосуванні та, безумовно, й у викладацькій діяльності.

Водночас робота, як будь-яке наукове дослідження, має певні недоліки та дискусійні моменти, стосовно яких можуть бути висловлені певні зауваження та побажання.

1. Перше зауваження стосується формулювання теми дисертаційного дослідження «Філософсько-правова доктрина громадянства». Природно виникає запитання: чи є це «українська» філософсько-правова доктрина громадянства, чи вона є такою собі універсальною чи то європейською тощо? Українською в сенсі вирішення (чи то прояснення) нагальних проблем саме нашого життя, яких у цій царині аж навіть забагато; і як ці (і які ці) проблеми відбито в дисертації? В чому саме полягає філософський характер цієї доктрини, які питання є ключовими для неї?

2. Намагаючи підкреслити філософський характер цієї доктрини, авторка іноді занадто ускладнює термінологічний апарат дослідження. А це, як відомо, не завжди є виправданим. Так, не зовсім зрозумілими і занадто ускладненими є деякі положення дисертації, наприклад, цікаво було б дізнатись, який саме сенс авторка вкладає у слово «онтологічний», коли пише про «онтологічну характеристику громадянства та ідентичності особи на підставі Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод» (с. 18 автореферату), або що таке «знакова природа людиноцентризму» (с. 7 автореферату)? Такі приклади можна продовжити.

3. Не бездоганно, нажаль, зроблений опис методів дослідження, які використовуються в дисертації. Існує більш-менш загальноприйнята класифікація таких методів, проти авторка не завжди її додержується. «В основу методології дослідження покладено такі загальнонаукові методи: діалектичний метод; метод прогнозування, аналітичний та інші. У дослідженні були також використані такі спеціально-наукові методи: структурно-функціональний, логіко-юридичний, логіко-семантичний, порівняльно-правовий, семіотичний, статистичний, структурний, системний, герменевтичний, тощо.» (с. 6-7). Проте, діалектичний метод – має характер не загальнонаукового, а методу філософського, світоглядного, тем більш, що застосовує авторка його для дослідження «розвитку інституту громадянства в Україні та світі» (с. 5), а це явно світоглядне питання. Важко також погодитись, що до спеціально-наукових методів можна віднести: структурно-

функціональний, структурний і системний метод, метод наукового абстрагування та синергетичний підхід, всі вони відносяться до загальнонаукових методів. Важко також відшукати в тексті використання герменевтичного методу. В дисертації згадується філософсько-правова концепція динамічного праворозуміння – с. 4, 15 автореферату), але без розкриття її суті та значення саме для філософсько-правового дослідження феномену громадянства.

4. В історичному огляді (підрозділ 2.1, с. 88-117), вельми докладному (іноді, як удається, навіть занадто, коли нам нагадують, що С. Пуфендорф і Ш. Монтеск'є були баронами, а Сійєс, ініціали якого чомусь не указані, - був абатом), маємо дещо незрозумілі лакуни, особливо там де маємо огляд ХІХ століття. Це століття представлено лише Г. Гегелем, його класичною працею «Філософія права», потім відразу опиняємося на початку століття ХХ-го. Тут природно виникає таке запитання: саме ХІХ століття є відомим нам як період створення національних держав у Європі, зокрема Італії та Німеччини, а тому питання громадянства набувають суто практичного значення. Як і на яких світоглядних та, відповідно, правових підставах формувалися доктрини громадянства як мінімум у цих провідних європейських країнах, - це питання, що мають досить важливе значення, причому не тільки як питання історичне, а й вельми актуальне для нас сьогодні. Яким чином своє домінування Прусія оформлювала через загальну німецьку ідею саме в аспекті громадянства? До речі, дещо раніше аналогічні процеси відбувалися у Франції навколо Іль де Франс, коли провансальці, бургундці тощо становилися французами, і об'єднання культурно-світоглядне значною мірою спиралося на юридичні підстави «Кодексу Наполеона». Враховуючи нинішню ситуацію в нашій країні цей історичний досвід, і саме в аспекті громадянському, виглядає не тільки надто привабливим, а й значною мірою необхідним. Якщо ж звертатися до контексту філософсько-правового, то підґрунтям усвідомлення громадянства як насамперед національної єдності є ідеї Й. Гердера та митців-романтиків (насамперед літераторів, як правило водночас і філософів) – це у Німеччині,

аналогічні процеси, знов таки дещо раніше, відбувалися і у Франції.

Іншими словами, філософсько-правові ідеї розроблялися не тільки у працях з назвою «Філософія права» (як то у Г. Гегеля), а й у багатьох інших, включаючи й їхнє художнє (переважно літературне) оформлення. А в період, що його чомусь не розглянуто в дисертації, питання ідентифікації як питання національного громадянства були настільки ж гострими, як і у нас сьогодні, чому я вимушений звернути на це увагу шановної дослідниці.

5. Сучасні процеси глобалізації зробили надто актуальними не тільки питання подвійного громадянства, а й взагалі проблему космополітизму. Звичайно, це поняття сьогодні є дещо іншим, ніж у часи Стародавнього Риму і філософії стоїків. У дисертації згадуються «неокантианські теорії космополітичного громадянства» (С. 92, 168, 417), що є дуже слушним, але конкретний їхній розгляд відсутній, що є дещо незрозумілим, як з історико-філософсько-правової точки зору, так і, як на мій погляд ще більш важливо, з точки зору актуальних проблем нашого буття. З одного боку є незаперечним вплив ідей І. Канта на формування концепції сучасної правової системи та правової держави, з іншого боку виникає ціла низка суперечливих ситуацій та, відповідно, думок стосовно відповідності фактично кантівського універсалізму різного штибу партикуляризму окремих національних ідей та принципів громадянства, що на них спираються. Як на мене, це є плідним сюжетом наступних досліджень у визначеному дисертанткою напрямку.

6. Пропозиція (до Сімейного кодексу України) заборони надавати батьками ім'я своїй дитині, якщо є відповідники в українській мові (с. 245) – виглядає дещо сумнівною і навіть волюнтаристською, оскільки, навіть без коментарів і прикладів, можна сказати про певний тиск і обмеження прав людини (чи то людських прав). Якою мірою це є втручанням у приватну сферу життя, мабуть, це слід окремо дослідити, хоча значна складова інтимності свідчить, як удається, на користь правомірності цієї моєї думки. І це навіть якщо не враховувати досить потужної моральної складової цього питання.

7. Є певні зауваження щодо списку використаної літератури. Насамперед,

хочу відверто зазначити, що стиль посилань, який обрала авторка (у вигляді кінцевих зносок з повторним згадуванням кожного джерела) є дуже важким для читача й рецензента. І це зауваженні не лише Ірині Дмитрівні, а й іншим дисертантам. Важко уявить цілісну картину джерельного апарату і довідатись, чи застосовані праці певних авторів (це не неможливо, але все ж такі, важко зробити). Саме після такого ретельного аналізу списку літератури з'ясувалося, що відсутні деякі джерела, які є, на мій погляд, основоположними при викладенні філософських підстав доктрини громадянства. Насамперед, помітним є відсутність звернень до кантівської роботи «До вічного миру», в якій він вперше висловив ідею всесвітнього громадянства, як і книги відомого німецького політичного і правового філософа Отфріда Гьоффе «Демократія в епоху глобалізації» (Київ, 2007), в якій він розвиває кантівську концепцію стосовно сучасного стану речей, зокрема, включає такі розділи, як «Від підданого до громадянина», «Чесноти громадянина світу» та ін. Посилаючись на багато статей тому 2 «Філософія права» 20 томної Великої української юридичної енциклопедії авторка, на жаль, поза уваги залишає такі статті, як «Ідентичність громадянська» (с. 278-283) і «Ідентичність правова» (с. 283-289) Романа Зимовця, співробітника Інституту філософії РАН, не дивлячись на важливість теми ідентичності для авторського розуміння природи громадянства. Для більш ґрунтовного аналізу досліджувано теми не вистачає також посилань на фундаментальну вітчизняну працю «Правова доктрина України» у 5 т., яка була видана не лише українською (2013), а й англійською мовою (2015).

Висновок щодо відповідності дисертації встановленим вимогам.

Висловлені зауваження не перешкоджають позитивному ставленню до виконаної І. Д. Софінською дослідницької роботи, а здійснений дисертанткою творчий пошук заслуговує на повагу і безумовну підтримку.

Рецензована дисертація дає вирішення наукової проблеми, містить раніше не захищені положення, які є особистими здобутками автора, мають наукову цінність і позитивне значення для подальшого розвитку як філософії права, так

і теорії права та конституційного права. Результати дослідження можуть бути використані у законотворчій сфері, при правореалізації та правозастосуванні, а також у науково-дослідній роботі, навчальному процесі та правовиховній роботі. Дисертаційні матеріали належним чином оприлюднені в наукових публікаціях і виступах на конференціях. Зміст дисертації у встановленому ВАК України обсязі відображений в авторефераті.

Вищесказане дозволяє визнати дисертацію «Філософсько-правова доктрина громадянства» завершеним самостійним дослідженням, що відповідає вимогам ВАК України до дисертацій, поданих на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук, «Порядку присудження наукових ступенів» (постанова Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 р. № 567), а авторка дисертації – Софінська Ірина Дмитрівна заслуговує на присудження наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.12 – філософія права.

Доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України,
професор кафедри теорії і філософії права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого

С. І. Максимов

